

Nasıl Bir Kriz?: Roma İmparatorluğu'nda Üçüncü Yüzyıl Krizi Üzerine Değerlendirmeler

What Kind of a Crisis?: Assessments on the Third Century Crisis in the Roman Empire

Emre Mirza GÜNEY*

Öz

Üçüncü Yüzyıl Krizi, Roma Tarihi'nin incelenmeye açık konularından birisidir. Tarihçiler, dönemin kriz çerçevesinde değerlendirilmesi hususunda farklı görüşlerde bulunmuşlar ve süreci farklı dayanaklarla açıklamışlardır. Böylece kriz süreci farklı görüşlerle gelişim göstermiştir. Dönemin kriz olarak tanımlanması, krizin ölçütü ve etkisi bakımından incelenmesi, imparatorluğun dönüşüm süreci bakımından elzem olduğu için kriz döneminin incelenmesi zaruridir. Bunun temeli krizin başlangıcının dayandığı noktalar, krizin etkileri ve bu etkilerin imparatorluk üzerinde yarattığı sonuçların araştırılmasından geçmektedir. Bunların yanında kriz sürecinin imparatorluk genelinde pek çok sorunu kapsadığı da ortak kabul noktasıdır. Zira bu dönemde imparatorluk siyasi, sosyoekonomik ve idari açıdan pek çok problemle yüzleşmiştir. Kriz tanımlamasının çıkış noktası ise bu sorunların eş zamanlı ve uzun süre boyunca devam etmesinden kaynaklanmaktadır. Kriz dönemini anlamak; Diocletianus'un reformlarını, imparatorluğun dördüncü yüzyıldaki dönüşüm sürecini ve imparatorluğun batısı ve doğusu arasındaki kopukluğun nedenlerini anlamak açısından elzemdir. Çalışmada, Üçüncü Yüzyıl Krizi sürecinin konu ile ilgili araştırmalarda bulunmuş tarihçilerin görüşlerindeki ortak noktalar ve farklı unsurlar ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili olan pek çok çalışmanın aksine bütüncül bir bakış açısından ziyade imparatorluk eyaletlerinin kriz süreci ile etkileşimleri birbirinden bağımsız olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Bu sayede kriz süreci daha net bir biçimde ortaya konulacak ve imparatorluğun dönüşüm süreci daha net bir biçimde anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Üçüncü Yüzyıl Krizi, Roma İmparatorluğu, Roma Eyaletleri, Kriz, Alexander Severus.

Abstract

The Crisis of the Third Century is one of the topics in Roman history that is open to study. Historians have expressed different views on evaluating this period within the framework of the crisis and have explained the process with various bases. Thus, the crisis period has developed through different perspectives. It is crucial to examine this period in terms of its definition as a crisis, its criteria, and its impact, as it is essential for understanding the transformation process of the empire. The foundation for this lies in investigating the points at which the crisis began, its effects, and the consequences these effects had on the empire. Additionally, it is commonly accepted that the crisis period encompassed many problems throughout the empire. During this time, the empire faced numerous political, socioeconomic, and administrative problems. The basis for defining the period as a crisis stems from the fact that these issues occurred simultaneously and persisted for a long time. Understanding the crisis period is crucial for comprehending Diocletian's reforms, the transformation process of the empire in the fourth century, and the reasons behind the division between the western and eastern parts of the empire. This study examines and evaluates the commonalities and differences in the views of historians who have conducted research on the Crisis of the Third Century. Unlike many studies on the subject, this research attempts to analyze the interactions of the imperial provinces with the crisis period independently, rather than from a holistic perspective. In this way, the crisis period will be more clearly delineated, and the transformation process of the empire will be better understood.

Keywords: Third Century Crisis, Roman Empire, Roman Provinces, Crisis, Alexander Severus.

* MA, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. İstanbul.

0009-0005-1531-375X | emzguney@gmail.com

Giriş

Üçüncü Yüzyıl Krizi, Roma Tarihi'nin içinde yer aldığı dönem ve bu konuya getirilen yorumlar açısından tartışmalı bir dönemdir. Pek çok tarihçi, kriz sürecini farklı faktörler ışığında değerlendirmiştir. Öyle ki zaman içinde tarihçilerin ortaya atmış olduğu düşünceler, farklı görüşler ışığında değerlendirilmiş ve konu ile ilgili ciddi bir tartışma ortamı doğmuştur. Nihayetinde Üçüncü Yüzyıl Krizi, farklı görüşler ve sorunlara getirilen farklı bakış açıları itibariyle değerlendirilmeye oldukça açık bir alan olmuştur. 20. yüzyıldan itibaren alevlenen kriz tartışmalarının ana çıkış noktaları; krizin sürdüğü aralık, krizi ortaya çıkaran faktörler ve kriz tanımlamasının içeriği hakkında olmuştur. Alföldy, McMullen, Strobel, Blois, Rodgers, John, Liebeschuetz, Hekster, Drinkwater, Birley, Magie ve Alföldi gibi pek çok tarihçi kriz tanımlamasının içeriği hakkında ayrı fikirler ışığında dönemi değerlendirmiştir. Bu değerlendirmeler ilk olarak döneme neden "kriz" tanımlamasının getirildiği üzerinedir. Zira sözünü ettiğimiz bu tarihçiler, dönem boyunca Roma'nın karşılaştığı sorunların imparatorluğun sürekli olarak karşılaştığı sorunlardan oluştuğu konusunda hemfikirdir. Alföldy ve Blois gibi tarihçiler, bu dönemin bir kriz dönemi olmasının, imparatorluğun her bir sorunla direkt olarak ve eş zamanlı yüzleşmesiyle ilişkili olduğunu savunmaktadır. Böylece Roma İmparatorluğu, her ne kadar dönemsel olarak aşına olduğu sorunlarla karşı karşıya olsa da bu dönem, tarihçiler tarafından olağanüstü bir süreç olarak değerlendirilmiştir.

Antik eserlerde konu ile ilgili malumat bulmak mümkündür. Cassius Dio, eserinin LXXII numaralı cildinde imparatorluğun içinde bulunduğu dönüşümün ne derece yıkıcı olduğunun altını çizer. Dio'nun aktardıkları, imparatorlukta değişen birtakım unsurların var olduğunun kanıtı niteliğindedir. Zira tarihçi ilgili ciltte, açık bir ifade kullanarak Roma'nın farklı hususlar itibariyle başka bir döneme girdiğini ifade etmektedir. Onun yanı sıra Herodianus da benzer ifadeleri kullanmıştır. Tarihçinin aktardıkları en az Dio kadar açık bir biçimde imparatorluğun gücünün azaldığı üzerine olmuştur. Bu gerileme başta siyasi olmak üzere sosyoekonomik düzeyde de değerlendirilmiştir. Herodianus ve Dio'nun sözleri, daha sonra Magie gibi alanının en önemli tarihçilerinden biri tarafından ciddi destek bulmuştur. Özellikle imparatorluğun siyasi düzeninin kötüye gittiği konusunda belirtilen fikirler, ortak bir noktada buluşmaktadır. Buradan yola çıkarak Dio, Herodianus, Eutropius, Eusebius, Antiocheni, Zosimus, Zonaras ve Victor gibi Üçüncü Yüzyıl Krizi sürecinde ve daha sonra yaşamış antik tarihçiler imparatorluğun gerileme gösterdiğini aktarmışlardır. Kriz sürecinin, henüz devam etme aşamasındayken dahi açıkça hissedilmesi, krizin ne derece yıkıcı ve belirgin etkilere sahip olduğu hakkında fikir vermektedir.

Kriz üzerine yapılan tartışmalar zaman içinde farklı fikirler üzerinden değerlendirilmiştir. Bunların en önemlilerinden birisi ise krizin göreceli bir kavram olması üzerinedir. Günümüz kullanımı açısından kriz tabirinin, Roma'nın üçüncü yüzyılı ile karşılaştırıldığında farklı bir olgu olduğu açıktır. Ancak kriz süreci, Roma İmparatorluğu'nun geniş sınırları göz önünde bulundurulduğunda her bir eyalette aynı çıkış noktalarına sahip olmamış ve aynı şekilde gelişim göstermemiştir. Bu noktada imparatorluk eyaletlerinin krizden farklı ölçütte etkilenmiş olması çalışmanın ana tartışma unsurlarından birini teşkil eder. Zira krizin gelişim süreci, her bir bölgenin birbirinden bağımsız olarak ele alınmasının zorunluluğuna neden olmuştur. Bu durum imparatorluğun üçüncü yüzyıla gelindiğinde oldukça geniş sınırlara ulaşmış olması ve bu sınırların etnik, coğrafi, ekonomik ve siyasi anlamda farklı emarelere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bunların yanı sıra çalışmanın tartışma konularından birisi de çalışmada ele alınan bütün tarihçilerin belirttiği üzere krizin sonunu getiren Diocletianus'un reformları üzerinedir. Diocletianus'un gerekli siyasi ve sosyokültürel hamleleri yaparak krizin sonunu

getirmesi, ele aldığımız tarihçilerin üzerine değerlendirmelerde bulunduğu hususlardan biridir. Bu hususla ilgili Diocletianus'un hamleleri ve krizin sona ermesinin ne gibi unsurlardan kaynaklandığı da çalışmanın tartışma konularından biri olacaktır. Kriz döneminin yoruma açık olması sebebiyle krizin tanımı, süreci ve çıkış noktaları gibi konular, modern tarih araştırmalarında önemli yer tutmuştur. Bu açıdan çalışmada, kriz hakkında tek bir kanı oluşturmak yerine krizin etkilediği alan ve ölçütünü ortaya koyarak farklı unsurlar aktarılacak istenilmektedir.

Kriz Üzerine Tartışmalar

Roma'nın üçüncü yüzyılı, "kriz" adı altında ele alınmış olsa da krizin hangi hususları içerdiği ve bu hususların hangi çerçevede ele alındığı önemlidir. Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin dinamiklerini anlamak, "kriz" adı altında değerlendirilmesinin sebepleri anlamak ile yakından ilişkilidir. Bu durum da başlıca dönemin, neden "kriz" adı altında değerlendirildiği, krizin etki alanının ne olduğu ve krizin ölçütünün hangi unsurlara bağlı olarak değişiklik gösterdiği gibi soruları beraberinde getirmektedir. Bu tür soruların varlığı, araştırmacıları incelenen dönem için net bir tarih aralığı vermenin doğru olmadığı sonucuna götürmektedir. Zira 20. yüzyıl tarihçileri olan başta MacMullen, Alföldy, Magie, Blois, Strobel ve Rodgers gibi tarihçiler krizin başladığı veya sona erdiği olayları ya da kriz sürecini farklı değerlendirdiği için farklı tarih aralıkları ortaya çıkmıştır. Bu değerlendirmeler başlıca, krizin hangi faktörler çerçevesinde değerlendirildiği, hangi coğrafyayı ne şekilde etkilediği ve bu etkinin sürekliliği göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Söz konusu faktörler siyasi, ekonomik ve sosyokültürel değişimler çerçevesinde incelenerek pek çok alt başlık altında ele alınabilir. Bu açıdan kriz sürecinde görülen siyasi istikrarsızlık, savaşlar, göçler, kültürel çatışmalar, enflasyon ve ticari ve tarımsal istikrarın bozulması gibi etkenler, krizin dinamiklerinin farklı şekillerde değerlendirilmesine yol açmıştır. Buradan da anlaşılabileceği üzere birbirleri arasında bağlantılar olsa da etmenlerin çeşitliliği, konu hakkında araştırmacıların analizlerinin farklı sonuçlara ulaşmasının ana nedeni olarak görülebilir. Böylece kriz hakkındaki tartışmalar da farklı konu başlıkları altında gelişim göstermiştir.

Şurası açıktır ki kriz döneminin anlaşılabilmesi için "kriz" nitelemesinin anlaşılabilmesi büyük önem taşımaktadır. Kriz tanımlaması, Nicols'un de belirttiği üzere "*Politik, sosyal veya ekonomik işlerde yaklaşmakta olan ani veya kesin bir değişimi içeren istikrarsız bir durum.*" olarak ele alınabilir. Bu niteleme konu ile ilgili yanlış bir kanı oluşmaması için büyük önem taşımaktadır. Zira Roma hâkimiyetinde olan her *provincia*da, krizin her bir etkenini gözlemlemek mümkün olmayabilir. Bir *provincia* için krizin nedeni olan etmenler, bir başka *provincia* için hiçbir sorun teşkil etmemiş olması oldukça muhtemeldir. Bu ayrımın getirdiği yanılgılar, kriz döneminin incelenmesini zorlaştırdığı gibi farklı görüşlerin ortaya çıkmasını da sağlayan etmenlerdendir.² Diğer yandan imparatorluk sınırları içerisinde yer alan bölgeler için krizin çıkış noktalarının saptanması sayesinde, olaylar arasındaki bağlantılar daha net bir biçimde ortaya çıkmış olacaktır.

Yirminci yüzyılın, kriz hakkındaki görüşlerin incelenmesi adına nispeten verimli bir dönem olduğu kanısına varılabilir. Bu açıdan kriz hakkında genel bir perspektif çizmek adına görüşlerinden yararlanabileceğimiz tarihçilerden biri Alföldy'dir. Belirttiğimiz üzere tarihçiler krizin başladığı tarihi farklı tayin etmişlerdir. Pek çok tarihçiden farklı olarak Alföldy, bu tarih aralığını 249-284 arasındaki dönem olarak nitelemektedir. Bu tarihlendirme, Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin çok daha şiddetli bir biçimde hissedildiği İmparator Arap Philippus'un ölümünden sonrası ile ilişkilendirilmiştir.³ Gibbon ise 248-268 yılları arasına özellikle dikkat çekmektedir.

² Campbell 2008, 110.; Nicols 2006, 431.

³ Alföldy 1973, 469.

Gibbon bu aralığı, “Yirmi senelik şanssızlık ve utanç” olarak değerlendirmektedir.⁴ Drinkwater’ın kriz dönemindeki iç savaşların 240’lı yıllara kadar başlamadığının üzerinde durması da konu hakkında dikkate değer unsurlardan biridir. Sickle ve Millar ise Alföldy ve Gibbon’un aksine kriz sürecini, Alexander Severus’un öldüğü yıl olan 235 yılından Diocletianus’un tahta çıkıp reformlarını başlattığı yıl olan 284 arasında değerlendirmektedir.⁵ Onların yanı sıra Chambers ve MacMullen de bu tarihleri doğru aralık olarak kabul ederken 235’ten sonraki süreci “Mutlak bir kaos” dönemi olarak nitelendirir. Alföldy’ye benzer olarak, Cambridge Ancient History’nin on ikinci cildinin yazarlarından olan Alföldi de “*The Imperial Crisis and Recovery*” başlıklı bölümde krizi 249-270 yılları arasında değerlendirilmiştir. Ancak kitabın bu cildi 193-324 yılları arasını ele almaktadır. Bu açıdan kriz sürecinin başlangıcını Severus Hanedanı’nın başından itibaren ele almak ve krizi askeri etkenlerle ilişkilendirmek yerinde olacaktır. Bölümde dikkat çekilmesi gereken bir başka unsur ise Alföldi’nin kriz kelimesini, günümüzdeki kullanımından uzak bir biçimde değerlendirmesidir. Aslen bu kelimenin kullanımı, üst üste gelen sıra dışı istikrarsızlık durumlarının bir bütün olarak değerlendirilmesinden ibarettir. Bu açıdan yazarın dikkatini çekmek istediği kriz durumu daha önceden de karşılaşılmış olan olağanüstü durumların bir toplamı olarak değerlendirilebilir. Alföldi’nin belirttiği kriz durumu pek çok ve uzun süreli kriz dönemlerini bir araya toplamaktadır. Bu açıdan konumuz ile ilgili olarak krizin tek bir elden açıklanarak ele alınması konusu, Alföldy’nin bu düşünceyi ortaya attığı 1938 yılına kadar ele alınmamıştır.⁶ Alföldy’nin yanı sıra John de Severus Hanedanı’nın kriz ile olan ilişkisinin oldukça güçlü olduğuna değinmektedir. Yazar, Severusların devletin iç dinamiklerinde ve toplumunda meydana gelen değişimlerin, asker imparatorlar devrinin getirmiş olduğu siyasi dönüşümle ilişkili olduğunu savunmaktadır. Asker imparatorların paylaştıkları fazla özellik olmadığına dikkat çeken John, bu devirde meydana gelen gelişmelerin krizin özellikle siyasi kanadını derinden etkilediğini belirtmektedir. Bu sebepten ötürü yazara göre Severus Hanedanı’nın başlangıcının, krizin başlangıç tarihi olarak alınması daha doğrudur.⁷

Tüm bu görüşlerden farklı olarak John, krizin belli başlı aşamaları olduğunu ve krizin ölçütünün de bu aşamalara bağlı olarak gelişim gösterdiği görüşündedir. Yazara göre 193 yılından itibaren asker imparatorlar devrinin başlaması krizin ilk aşamasını oluşturan ana unsurlardandır. Bu ilk aşama 235 yılında Alexander Severus’un ölümünün ardından Severuslar Hanedanı’nın son bulmasıyla başlar. Bu olay, 284 yılına kadar tek bir hanedanın var olamaması nedeniyle krizin ilk aşamasını oluşturmuştur. 235-253 yıllarını kapsayan ilk aşama boyunca, tahta geçen imparatorlar Severusların siyasi ve ekonomik politikalarını devam ettirmişler ve imparatorluğun içinde bulunduğu dönüşüm sürecine ayak uyduramamışlardır. Buna paralel olarak enflasyon ve siyasi istikrarsızlık gibi Severuslar döneminde, kriz döneminden çok daha az şiddete sahip başlıca sorunların çözümleri konusunda gerekli hamleler yapılamamıştır. İmparatorların geleneksel yönetim biçimleri, imparatorluğun kriz sürecini büyüten başlıca unsur olmuştur. Valerianus’un hâkimiyeti ile başlayan krizin ikinci aşaması ise 253-268 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Bu süreç boyunca sayısız gaspçının iktidarda hak iddia etmesi, senatonun gücünün oldukça zayıflaması ve sürekli olarak devam eden istilaların varlığı krizin gelişimini perçinlemiştir. John, Valerianus ve Gallienus’un hükümdarlığı boyunca krizin en şiddetli noktasına ulaştığını belirtmektedir. 268-284 yılları ise krizin son aşamasını oluşturur. Bu aşamada imparatorluk hemen her

⁴ Gibbon 1776, 79.

⁵ Drinkwater 2005, 63.; Sickle 1930, 343.; Millar 1981, 49-51.

⁶ Andreas Alföldi’nin bu görüşleri Cambridge Ancient History’nin 1939 yılındaki 12. cildinde yer almakla beraber Liebeschuetz tarafından aktarılmıştır. Liebeschuetz 2007, 11.

⁷ Chambers 1966, 33.; MacMullen 1988, 101.; John-Hartmann 2008, 1026-1027.

yönden iyileşme belirtileri göstermiştir. Bu iyileşmenin temeli ise Claudius Gothicus, Aurelianus ve Probus'un siyasi anlamda geleneksel yöntemlerden vazgeçmesi ile mümkün olmuştur. Bu süreç krizin sonlandırılması için yeterli olmasa da Diocletianus'un reformlarına zemin hazırlamıştır.⁸

Krizle ilgili öne sürülen faktörlerin siyasi, ekonomik ve sosyokültürel olmak üzere farklı alanlarda sınıflandırıldığından söz edebiliriz. Bu durum krizin başladığı tarihin de net biçimde tahayyül edilememesi gibi bir olguyu ortaya çıkarmıştır. Alföldy ise krizin çıkışı ve gelişimi ile ilgili sekiz ana faktörün varlığından söz eder. Bu faktörler; imparatorların askeri despotlar haline dönüşmesi, askeri kademelerdeki istikrarsızlık, askerlerin olması gerekenden fazla güçlenmesi, askeri bölgelerin etki alanlarının artması, neredeyse tüm sınır bölgelerinin yağmalanması, ekonomik problemler, sosyal değişimler, nüfusun azalarak eşitsiz dağılması ve dini sorunların nüksetmesi sonucu çıkan problemlerdir.⁹ Bu faktörler Alföldy'nin özellikle üzerinde durduğu etkenlerdir. Ancak bunları artırmak da mümkündür. Örneğin Blois'nin de üzerinde durduğu üzere, Danube bölgesindeki göçlerin oluşturduğu kargaşa ortamı ve Severuslar döneminin başlarından itibaren varlığından kuşku duyulmayan askeri sınıfın üstünlüğünden de özellikle söz etmek gerekir. Zira bu unsurlar, imparatorluğun yönetim kademelerini önemli ölçüde etkilemiş ve askerlerin imparatorlar üzerindeki kontrolünün artmasına yol açmıştır. Bu durum Severuslar Dönemi sırasında da kendini ciddi ölçüde göstermiş ancak kriz döneminde ekonomik ve sosyal değişimlerin de peşi sıra gelmesiyle beraber kontrol edilemez bir hâl almıştır.¹⁰

Alföldy'nin değerlendirmelerinde antik kaynakların etkisinden de söz etmek gerekir. Başta Dio ve Herodianus'un aktardıkları, günümüzde dönemi tasvir ederken kriz sözcüğünün ne derece uygun olduğunu ortaya koymak açısından bizlere fikir verir. Herodianus, eserinin giriş bölümünde dönemi acı bir şekilde anlatmakta ve *"İmparatorluk ardılıklarının birbirini bu kadar yakından takip etmesi hem iç hem de dış savaşların değişkenliği; ulusal ayaklanmalar ve şehirlerin yıkımı..."* ve *"...depremler, havanın kirlenmesi ya da zalimlerin ve imparatorların inanılmaz kariyerleri..."* gibi dönemin belirtilerini dile getirmektedir.¹¹ 229 yılında Bithynia'da da bulunan ve ikinci kez *consul* seçilen Dio ise dönemle ilgili olarak İmparator Marcus Aurelius'un ölümünün ardından imparatorluğun durumunun giderek kötüye gittiğine değinir ve *"Altından bir imparatorluğun, demirden ve tozdan bir imparatorluğa..."* dönüştüğünden bahseder.¹² Bu husus Alföldy'nin çıkarımlarının şekillenmesine ve dönemin içinde bulunduğu şartların kriz niteliğiyle açıklanmasına yol açmıştır.¹³ Dio'nun niteliğiyle yaşanan sürecin bir gerileyiş, hatta çöküş olarak görülebileceği sonucuna varmak mümkündür. Dönem göz önünde bulundurulduğunda, bu fikrin yerinde olabileceği savunulabilir. Ancak süreç, günümüz şartlarında değerlendirildiğinde krizin bir dönüşüm süreci olarak ele alınabileceğini de unutmamak gerekir. Zira Diocletianus'un *tetrarchy* yönetimi ve veraset sistemini düzenleyerek tahttan çekilmesi gibi reformlarının ardından Roma İmparatorluğu'nun ani bir dönüşüm sürecine girdiği açıktır.¹⁴ Dahası bu dönüşüm sürecinin sonucunda imparatorluğun, Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin etkilerinin pek

⁸ Johne-Hartmann 2008, 1027-1028. Gallienus ve Valerianus dönemindeki siyasi gelişmeler için ayr. bkz. Magie 1950, 659.; Johne-Hartmann 2008, 1030-1031.

⁹ Alföldy 1973, 469.

¹⁰ Bleckmann 1992, 226-237.; Blois 2001, 204-208.; Johne-Hartmann 2008, 1025. Severuslar Dönemi'nin Üçüncü Yüzyıl Krizi'ne etkisi için ayr. bkz. Eusebius VI, 217-220.; Mennen 2006, 112-117.; Campbell 2008, 1-28.

¹¹ Herodianus 1.1, 4-5.

¹² Dio LXXII, 35, 5. Bu tanım Dio'dan sonra alanının en önemli tarihçilerinden olan David Magie tarafından da kullanılmıştır. Konu için ayr. bkz. Magie 1950, 659.

¹³ Blois 2001, 204-205.

¹⁴ Ünver 2023, 55. Diocletianus'un reformları ve Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin sonu için ayr. bkz. Eutropius X, I 255.; İznik 2011, 102-105.

çoğunu geride bıraktığını belirtmek yanlış olmaz. Her ne kadar imparatorluk, kriz sürecinin etkilerinden hızlıca sıyrılamamış olsa da bu durumu kriz sürecinin yaratmış olduğu etkilerin derinliğiyle açıklamak daha uygun olacaktır.

Diğer yandan kriz tanımlamasını reddeden tarihçiler de vardır. Cameron ise üçüncü yüzyıl sürecini “kriz” sözcüğü ile tanımlamanın doğru olmadığını ileri sürer. Kriz kelimesinin diğerlerinden bağımsız olarak “değişim” veya “dönüşüm” ile nitelenmesi gerektiğini belirtir. Tarihçiye göre bu dönem kabaca yüzyılların geçmesiyle beraber örtüşen zeminde meydana gelen sayısız değişiklikten ibarettir. Strobel de sözcüğün eleştirel vurgusunun altını çizen Cameron’a katılmaktadır. Diğer yandan Strobel’e göre ise kriz sözcüğü reddedilmelidir. Zira üçüncü yüzyılın perspektifi çizilmek istenildiğinde kriz sözcüğü ortaya konulan önyargıların (*Vorgaben*) ve değer yargılarının (*Wertungen*) dışında kalır. Strobel, “*Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert*” adlı eserinde Alföldy’nin çıkarımlarının içi boş yanılsamalar olduğundan bahseder. Ona göre üçüncü yüzyılda Roma İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu kriz durumu aslında dönemin tarihçilerinin içinde bulundukları olası kriz veya tehlike durumlarına karşı aldıkları önlemler veya imparatorlukta çıkması beklenen olası sorunlar üzerinedir. Strobel, Alföldy’nin yola çıktığı antik tarihçiler olan Dio ve Herodianus’un üzerinde durur.¹⁵ Bu iki tarihçinin metinlerinin aslen kişisel hayal kırıklıklarından ve Romalıların, Daçyalıların saldırılarına karşı aldıkları birtakım yenilgilerin izleriyle ilgili olduğunu savunur.¹⁶ Dio ve Herodianus’un Roma’nın genel yapısında kriz niteliği taşıyabilecek herhangi bir durumu tasvir etmediğini belirtir. Strobel, Roma’nın halihazırda sürekli olarak değişim içinde olduğunun ve üçüncü yüzyılda meydana gelen değişimlerin de bundan ibaret olduğunun altını çizer. Buradan yola çıkarak üçüncü yüzyılda meydana gelen değişimlerin “hızlandırılmış bir değişim süreci” olarak nitelendirilmesine karşı çıkar. Ona göre bu değişim daha çok yapısal bir değişim olarak nitelendirilmelidir. Drinkwater da kriz kelimesinin aslında Roma’daki değişim ve dönüşüm sürecini nitelediğinden söz eder. Potter ise 180-395 yılları arasının Roma İmparatorluğu’nda kademeli bir değişim süreci olduğuna ve bu sürecin kriz adlandırması adı altında ele alınmasının yanlışlığına değinir.¹⁷

Roma İmparatorluğu’nda üçüncü yüzyılda ekonomik düzenin çöküşü ve imparatorluk yönetiminin, sürekli değişen imparatorların eline geçmesiyle birlikte uzun bir istikrarsızlık içine girdiği görülebilir. Yükselen enflasyonun yanı sıra askerlerin, imparatorların üzerindeki hâkimiyeti bu durumu ortaya çıkaran ana etkenlerdir. Yine bu nedenler sebebiyle bazı şehirlerin terk edilmesi ve *euergesia*¹⁸ ve sosyal hizmetlerin azalması kaçınılmaz olmuştur. Diğer yandan Alföldy’nin değindiği faktörleri temel alan bir başka tarihçi olan MacMullen’e göre krizin başlangıç noktasını incelerken değerlendirilmesi gereken ana unsur, Alexander Severus’un politikalarıdır. Belirtiliği üzere Roma İmparatorluğu, bu dönemde her ne kadar siyasi, ekonomik ve sosyokültürel istikrarsızlık yaşasa da bu süreç, bir kırılma devridir. Zira MacMullen, Alexander Severus’un ardından imparatorların, Diocletianus’a kadar hiçbir zaman yönetimde istedikleri gibi hareket edemediklerinin altını çizer. Bu nedenle siyasi kargaşa devrinin başlangıcını da Severus Hanedanı’nın sonu olarak göstermiştir. Tarihçi, siyasi istikrarın bozulması sonucunda

¹⁵ Strobel 1993, 346-347.; Liebeschuetz 2007, 14.; Cameron 2008, 90-110.

¹⁶ Dacia, Yukarı Moesia ve Danube Nehri’nin kuzeyinde bulunan bölgeye verilen isimdir. Bu bölge Roma için sınır bölgelerinden biridir. Bu sebeple göç ve sınır ötesindeki göçebelerin saldırılarına açık olan bölgelerdendir. Roma İmparatorluğu’nun bu sınırı, Üçüncü Yüzyıl Krizi sürecinde Germen kabileleri başta olmak üzere pek çok göçbenin saldırısıyla karşı karşıya kalmıştır. Tarihçinin bu bölgenin önemini altını çizmiş olmasının asıl sebebi de bu olmalıdır. Dacia Eyaleti ve Germenler ile ilgili ayr. bkz. Popescu 2012, 407-418.

¹⁷ Strobel 1993, 706-709.; Potter 2004, 58.; Liebeschuetz 2007, 12-15.; Drinkwater 2008, 28-67.

¹⁸ *Euergesia*, kamu işlerinde hayırseverlik faaliyetlerinde bulunmak isteyen *euergetes*’lerin bağışlarına verilen isimdir. Bu sayede Roma kentlerinde halkın refahı ve toplumun salâhiyeti için çeşitli faaliyetlerin yapılması mümkün olurdu. *Euergesia*’nın içeriği için ayr. bkz. Blois 2001, 207.; Manders 2006, 289.; Carrie 2008, 308.

imparatorluğun sınırlarında ciddi bir kargaşa ortamının başladığının altını çizer.¹⁹ Zira imparatorluk; Franklar, Alemanniler, Juthungiler, Vandallar, Saksonlar ve Sarmatlar gibi pek çok göçebe grup tarafından tehdit edilmiştir.²⁰ Ancak dış tehditlerden en önemlileri Got akınları ve Sasani Savaşlarıdır.²¹ Bu iki dış etken imparatorlukta siyasi istikrarsızlığın büyümesi, ekonomik dengenin bozulması ve şehirlerin zarar görmesi gibi pek çok olumsuzluğa sebebiyet vermiştir. Böylece ticaret ve üretim dengesinin olumsuz anlamda etkilenmesi de kaçınılmaz olmuştur. Bu hususlarla bağlantılı olarak imparatorluk giderlerin karşılanamaması, gümüş üretiminin daha düşük maliyetle yapılmak zorunda kalınmasına yol açmıştır. Bu durum da kriz sırasındaki en büyük problemlerden biri olan enflasyonu en derinden etkileyen gelişmelerden sayılmaktadır. MacMullen siyasi ve ekonomik dengenin bozulması sürecini Campania bölgesi ve Güney Gallia'daki eyaletleri örnek vererek açıklamaktadır.²² Öyle ki imparatorluk sınırları içinde coğrafi bakımdan krizden en az etkilenmesi beklenen bu eyaletlerde dahi ekonomik sorunların baş gösterdiğine değinmiştir.²³

Tüm bu unsurların sosyal karışıklıkları doğurduğu açıktır. Ancak her ne kadar sınırların dışında yaşanan karışıklıklar krizin çıkışı adına ana meseleyi teşkil etse de imparatorluk sınırlarında yaşayan yerel ve köklü halklar da kriz sürecinden büyük oranda etkilenmiştir. Bu açıdan geleneksel yaşam kültürünün yok olmadığı ve belli bir istikrar dahilinde devam ettiği toplumlar bu duruma örnek teşkil eder. Grek toplumunda bu örneklerle rastlamak mümkündür. Grek toplumunda özellikle üçüncü yüzyılın ilk çeyreğinde vergilerin artması sebebiyle huzursuzluklar ortaya çıktığı açıktır. Bunun çıkış noktası Roma İmparatorluğu'nda Severuslar Dönemi'nden sonra fazlasıyla güçlenen asker sınıfının artan isteklerine paralel olarak vergilerin yükseltilmesinin tek çare olarak görülmesidir. Yine Alexander Severus dönemine ait olduğu saptanan ve hasar görmüş bir papirüs metninde de şehirlerin vergi olarak imparatorluğa daha fazla para sağlaması gerektiğinden söz edilmiştir. Bu açıdan MacMullen'in de üzerinde durduğu üzere Alexander Severus devrinin bir kırılma devri olduğu düşüncesi desteklenebilir. Bu kez Mısır'da bulunan ve üçüncü yüzyıla ait olan on üç papirüs metni, kültürel ve sosyal sorunlar bir yana, ekonomik açıdan problemlerin varlığına da dikkat çekmiştir. Buna paralel olarak Anadolu'da *euergesiadan* ve sosyal sorumluluklardan kaçmaya çalışan kişiler de bu duruma örnek olarak verilebilir. Herodianus'un aktardığına göre Maximinus Thrax'ın yükselttiği vergilerin sonucunda kargaşalar çıkmış ve nihayetinde 238 yılındaki isyana yol açmıştır. *Magistratus*lar sosyal girişimleri bir kenara bırakmış ve ekonomik sorunlarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Her ne kadar bölgeden sorumlu olan *curator*ler, yetkili kişileri prestijli sosyal projeler yapmaya yöneltse de ekonomik durum bu teşvikin önüne geçmiştir. Bunun yanı sıra Blois de üçüncü yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğindeki bu ekonomik değişimlerin Orta Çağ Tarihi'ni derinden etkilediğinin ve batı ekonomisinin doğuşuna neden olduğunun altını çizer. Tüm bu

¹⁹ Siyasi istikrarsızlığı ortaya çıkaran en büyük etken imparatorların oldukça kısa süreler tahtta kalmasıdır. Balbinus, Aemilianus, Gordianus, Maximus, Quintillus ve Florianus gibi imparatorlar ancak birkaç ay boyunca tahtta kalabilmiştir. Diğer yandan Gallienus'tan Carus'a kadar imparatorların varislerini atamaması ya da atayamaması dikkat çekmektedir. Shillam 2006, 11. ayr. bkz. Ziolkowski 2011, 114-117. Diğer yandan üçüncü yüzyılı başından sonuna kadar siyasi istikrarsızlığın hüküm sürdüğü bir dönem olarak nitelemek de yanlış olur. Zira Gallienus (253-268) ve Aurelianus (270-275) dönemlerinde imparatorluğun kısmi anlamda istikrar kazandığı süreçler de olmuştur. Konu için ayr. bkz. Corbier 2008, 332-336.

²⁰ Boatwright-Gargola-Talbert 2004, 434; Magie 1950, 684.

²¹ Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin ortalarında şiddetlenen ve özellikle 253 yılında tahta geçen İmparator Valerianus devrinde Anadolu'da Bithynia ve Asia Eyaletlerinde ciddi tahribat yaratan Gotlar, krizin en yıkıcı etkenlerinden birini oluşturmuştur. 256-257 yıllarında Chalcedon kenti de dahil olmak üzere Bosporus çevresinde pek çok Roma kentini yağmalayan Got grupları, 262-263 yılları arasında Asia Eyaleti'ne saldırılarda bulundu. Gotlar, Asia Eyaleti'nin en büyük kentlerinden biri olan Ephesos'a girerek buradaki Artemis Tapınağı'na büyük hasar verdi. Magie 1950, 705-709.; Drinkwater 2008, 41.

²² Konu ile ilgili ayr. bkz. Nicols 2006, 433.

²³ MacMullen 1988, 101.; John-Hartmann 2008, 1034-1035. Konu için ayr. bkz. Blois 2001, 204.; Liebeschuetz 2007, 11-12.

etkenler bizlere bu dönemde krizin ortaya çıkarmış olabileceği sonuçlar ve krizin ölçütü hakkında fikir vermektedir.²⁴

Her şeye rağmen kriz sözcüğü, günümüz kullanımıyla net bir tanımlama ortaya koymaktadır. “*Crises and the Roman Empire*” başlıklı eserinde Liebeschuetz kriz sözcüğünü ilişkilendirdiği “aciliyet”, “tehlike” ve “dönüm noktası” tanımlamalarını, dönem ile ilgili dikkat çekilmek istenen ana hususları nitelmesi için kullanmıştır.²⁵ Ayrıca tarihçiye göre Üçüncü Yüzyıl Krizi’nin ortaya çıkması, imparatorluk içindeki pek çok olumsuz durumun eş zamanlı biçimde varlığını sürdürmesi ile ilişkilidir. Bunun yanı sıra Roma İmparatorluğu’nun daha önce karşılaşmadığı bazı durumların, “aşırı” olarak nitelenebilecek kimi sorunlar yaratması da tetikleyici olan bir başka husustur. Referans aldığımız bir başka isim olan Rostovtzeff ise “*The Social and Economic History of the Roman Empire*” adlı eserinde kriz kelimesini kullanırken, bu kelimenin içeriğini “gerileme” ile eş anlamlı olarak kullanmıştır. Bu açıdan ona göre krizin kesin bir gerileme içermesi gerekmektedir. Ancak günümüz tarihçileri, kriz kelimesinin gerileme ile bir arada kullanılması yerine bir kavram olarak yalnız başına değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Rostovtzeff, üçüncü yüzyılda meydana gelen sosyal hareketlerde *euergetian*’ın terk edilmesinin yanı sıra köylülerin askerler tarafından kontrol edilmesine de değinir. Böylece üretim ve ticaret askerlerin eline geçmiş, siyasi inisiyatifin yanı sıra ekonomik ve sosyal tekel de askerler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Kendisine göre bu durumun ortaya çıkardığı ana sonuç ise orta sınıf ve üst sınıfın askerler tarafından baskı altına alınarak sindirilmesidir.²⁶

Bunların yanı sıra dikkat çekilmesi gereken bir başka unsur da Roma senatosunun rolüdür. Senato, Roma’nın cumhuriyet tarihinde oldukça önemli bir yere sahipti. İ.Ö. 27 yılında geçilen *Principatus* rejimiyle beraber ise yetkileri sınırlandırılmıştı.²⁷ Yine de üçüncü yüzyıl ile mukayese edildiğinde, birinci ve ikinci yüzyıl boyunca senatonun bu denli güçten düşmediğini söylemek yanlış olmaz. Jones bu duruma “*Senato ikinci yüzyılda olduğundan daha çok temsil görevi üstlenen bir pozisyondaydı...*”²⁸ sözleriyle dikkat çekmiştir. Temsil görevi üstlenmek burada senatonun siyasi gücünün, imparatorlukta temsilden ibaret olması gibi bir anlamda kullanıldığı düşünülebilir. Senatonun gücünün azaldığı fikrine, imparatorluk genelinde askerlerin yükselişi ve nihayetinde askerlerin imparatorları kontrol altına alması çerçevesinde ulaşılabilir. Zira ikinci yüzyılda Nerva-Antoninuslar veya Severuslar gibi, üçüncü yüzyıl boyunca herhangi bir hanedanın ön plana çıkamamasının etkenlerinden biri de askerlerin yaratmış olduğu kaotik ortamdır. Bu noktanın önemi, imparatorluk genelinde kurulamayan siyasi istikrarın sebeplerinden biri olmasıdır. Askerlerin imparatorluk genelinde yaratmış olduğu siyasi çatışma ortamı, Üçüncü Yüzyıl Krizi boyunca, istisnalar olsa da siyasi istikrarın yerini siyasi çekişme ortamına bırakmasına neden olmuştur. Nihayetinde ekonomik ve idari sorunların perçinlenmesinin yolu açılmıştır. Bu durumu da kapsam açısından imparatorluğun her eyaletinde görmek mümkün olmuştur.²⁹ Siyasi istikrarsızlığa değinen antik tarihçilerden olan Herodianus, krizin öncesini “*İlmli ve ölçülü bir yönetim*” olarak değerlendirirken kriz sürecinin ardından meydana gelen değişimi “*Barbar bir aristokrasi...*” şeklinde değerlendirmiştir. Ayrıca Zonaras ve Victor gibi antik tarihçiler de Arap Philippus dönemini örnek göstermiş ve Gotlar üzerinden

²⁴ Blois 2001, 206-208.; Herodianus 8, 303-318.

²⁵ Liebeschuetz 2006, 17.

²⁶ Rostovtzeff 1926, 416-447.; Hekster-Kleijn-Slootjes 2006, 3-11.; Liebeschuetz 2007, 17.

²⁷ *Principatus* rejiminin ilk yıllarından itibaren senatonun gücünün azalmasının nedenleri için ayr. bkz. Hekster 2004, 24-28.; Rowe 2006, 114-117.

²⁸ Jones 1973, 22.

²⁹ Campbell 2008, 110.; Özman-Doğan 2021, 579-582.

değindikleri hususlarla istikrarsızlığın imparatorluk üzerindeki etkilerinden bahsetmişlerdir.³⁰

1999'da Witschel arkeolojik bağlamda üçüncü yüzyıl Roma'sının sosyal ve ekonomik durumunu ele alır. Onun öne sürdüğü araştırma metodu imparatorluğun farklı bölgelerinin, birbirlerinden bağımsız olarak ele alınması ve bölgesel olarak sosyoekonomik koşulların incelenmesidir. İmparatorluğun dördüncü yüzyıldaki vaziyetinin iki yüzyıl önceki durumundan oldukça farklı olduğu aşikârdır. Ancak kriz olarak adlandırılan bu dönemin açıklanması, Witschel'in de değindiği gibi sadece siyasi unsurlarla ilgili değildir. Buna paralel olarak toplumdaki üst sınıfın yazdığı eserler, ekonomik durum ve şehir ile kırsal bölgedeki yaşam ele alındığı takdirde imparatorluk sınırlarında kayda değer değişimler olmadığını, ikinci yüzyıldaki sosyoekonomik yaşamın nispeten sürdüğünü savunmuştur. 250-260 ve 280-290 yılları arasında imparatorluk için büyük tehlikelerin var olduğu açıktır. Ancak bu imparatorluğun tamamı için geçerli değildir. Kriz kelimesi, yapısı itibariyle net yargılar içeren bir tanımlama olduğundan dolayı böylesi büyük sınırlara sahip bir imparatorluk için bütüncül açıdan yapılacak olan bir yaklaşımla değerlendirme yapmanın eksik kalacağını altını çizmiştir. Bu nedenle de krizin imparatorluğun tamamı için eşit standartlarda olmadığı savunulabilir. İç bölgeler açısından ele alınacak olursa dış göçler veya saldırıların söz konusu olmadığı düşünülebilir. Diğer yandan Hristiyanlık hareketleri veya kentlerde meydana gelen değişimler de imparatorluğun tüm eyaletleri için eşit derecede problem teşkil etmemiştir. Ancak siyasi istikrarsızlık, ekonomik faktörler veya sosyal meseleler yine eşit derecede olmamakla birlikte tüm imparatorlukta söz konusu olan sorunlardır.³¹

Üçüncü Yüzyıl Krizinin Dayandırıldığı Etmenler

Kriz adlandırmasının çıkışı ile ilgili farklı değerlendirmelerin olduğu aşikârdır. Antik ve günümüz tarihçilerinin çizdikleri perspektiften yola çıkarak şu sonuca varabiliriz ki Roma'da üçüncü yüzyıl boyunca kriz hâlinin hâkim olduğu ile ilgili çıkarımlar çelişkilidir. Zira kriz hali ne tek bir bölgede etkisini göstermiş ne de imparatorluğun genelinde aynı çerçevede gelişmiştir. Bu nedenle krizin Roma eyaletlerinde farklı şekillerde gelişerek ilerlediği düşüncesine ulaşmamız, konunun anlaşılabilirliği açısından elzemdir. Tarihçi Cimađomo bu konuyla ilgili şu sözleri sarf eder: *“Krizler, mevcut durumu iyileştirebilir veya kötüleştirebilir. Geçici ve soyut olgular oldukları için, devam eden bir krizin belirtilerini tespit etmek çok zordur. Bu nedenle, tarihçiler bu terimi daha fazla kullanmışlardır.”*³² Cambridge Ancient History'nin ilgili bölümlerinde de buna paralel olarak kriz döneminin imparatorluğun bütününe farklı şekillerde etki ettiğine dair malumata ulaşmak mümkündür.³³

Yapılan araştırmalara göre dönemin koşulları ve şartlardaki değişimler göz önünde bulundurulduğunda imparatorlukta süregelen bir krizden söz edilebileceği ileri sürülebilir. Ancak bu değişim bölgesel olarak farklılıklar gösterir. Bu farklılıklar çerçevesinde krizin etkenlerinden biri olan zirai ve şehirleşmedeki problemleri göz önünde bulundurmak gerekir. Bu iki unsur Ren toprakları boyunca ve Danube bölgesinde ciddi bir sorun teşkil ederken, Hispania bölgesinde önemli bir sorun olmamıştır. Bunun ana nedeni de Ren ve Danube Nehirleri çevresinin Germenlerin göç bölgeleri olmasından kaynaklanmaktadır. Buna karşın daha batıda bulunan Hispanya iç sınırlar içinde yer aldığı için bu sorunlardan etkilenmemiştir. Diğer yandan, üçüncü yüzyılda pek çok şehrin ortaya çıktığını da söylemek gerekir. Bu

³⁰ Herodianus 7. 1, 1.; Victor 28. 7, 127-128.; Zonaras XII, 19.

³¹ Witschel 1999, 251-281.; Liebeschuetz 2007, 14.

³² Cimađomo 2022, 11.

³³ Drinkwater 2008, 28-67.; Campbell 2008, 12-13.

durum da yine Ren ve Danube sınırlarındaki problemlerin diğer eyaletlerdeki problemlerle paralel olmadığını gösterir. Krizin siyasi etmenleri arasında yaşanan siyasi istikrarsızlık ve idari problemlerin imparatorluğun hemen her yerinde görüldüğü düşünülebilir. Ancak Sasani Savaşları ve göçebe akınlarının yarattığı siyasi, ekonomik ve sosyal problemleri bütünden ziyade bölgesel olarak incelemenin daha etkili olacağı sonucuna varılabilir. Zira Sasani Savaşları ve başta Gotlar olmak üzere göçebelerin Roma İmparatorluğu'na etkileri, imparatorluğun bütününden ziyade doğu sınırlarını etkileyen unsurlardır.³⁴

İlk olarak siyasi etmenlerin başında gelen ve imparatorluğun bütününde büyük sorunlara yol açan siyasi istikrarsızlık durumunu ele alacağız. Septimius Severus ile başlayan asker imparatorların yükseliş süreci Roma İmparatorluğu'ndaki kriz sürecinin ana etmenlerinden birini oluşturdu. Zira Septimius Severus'un askerlere verdiği ayrıcalıklar, Severus Hanedanı'nın hüküm süreci boyunca artarak devam etti. Caracalla ve Alexander Severus dönemlerinde askerlerin nüfuzunda önemli değişimler meydana geldi. MacMullen'in de altını çizdiği üzere Alexander Severus dönemi imparatorluk için kritik bir değişimin başlangıcını meydana getirmiştir. Alexander Severus, antik yazarlar tarafından Septimius Severus ve Caracalla'ya tezatlık oluşturması nedeniyle adından olumlu anlamda söz edilen bir figürdür. Magie de Alexander Severus'un özellikle Caracalla'nın kısa saltanatı boyunca askerlerin lehine hareket ederek gücü eline geçirdiğinden bahseder. Bu nedenle Caracalla'nın ordunun gözünden düşüşü ve Alexander Severus'un yükseliş süreci başlamıştır. Ancak Alexander Severus'un imparator olduktan sonra askerlerini kontrol edememesi sonunu hazırlayan unsurlardan olmuştur. Buradan anlaşılacağı üzere askerlerin etkisi, üçüncü yüzyılın başlarında bile oldukça ön plandadır. Bu durum daha önce de sözünü ettiğimiz üzere Severuslar Dönemi'nde yaşanan gelişmelerin, daha sonraki dönemde yaşanacak olan siyasi istikrar sorununa olan etkilerindendir.³⁵ Bu açıdan değerlendirildiğinde kriz sürecinin Severuslar Dönemi'nden bağımsız olarak ele alınmasının yanlış olacaktır. Ancak Severuslar Dönemi'nde sallantıda olsa da siyasi istikrarın, en azından hanedan yoluyla var olduğundan da söz etmeliyiz. Zira Severuslar Hanedanı'nın, kriz sürecine olan etkileri açık olmasına rağmen krizin Severuslardan itibaren başladığını söylemek yanlış olacaktır.³⁶ Bunun ana nedeni ise Severuslar Dönemi'nde siyasi bir istikrarın var olmasından kaynaklı olabilir. Severuslardan sonra siyasi istikrarın açık bir biçimde kaybolması, krizin şu ana kadar ele aldığımız nedenleriyle yakından ilişkilidir.

Alexander Severus halka karşı güttüğü olumlu politikalar ve senato ile olan iyi ilişkileri sayesinde gücünü sağlama almıştır. Ancak imparatorluk içinde askerlerin nüfuzu uzun süre boyunca artış göstermiş, imparator ise 235 yılına kadar fiziken askerlerinin başına geçmemiştir. Bu yılda ise Gaius Verus Maximinus'un liderlik ettiği isyan hareketi sonucunda öldürülmüştür. Bununla beraber uzun ve istikrarsız bir dönem başlamıştır. Bu tarihten itibaren 284 yılına kadar imparatorların, askerlere önemli imtiyazlar vermesi imparatorluktaki en büyük güç kaynağıdır.³⁷ Krizi ortaya çıkaran etmenlerden biri olan bu istikrarsızlık dönemi, siyasi açıdan imparatorluğun bütününe etkileyen unsurlardandır. Zira askeri açıdan nüfuz sahibi ve karizmatik bir liderin olmaması, Sasani ve Got akınlarının kontrol altına alınamaması ve imparatorluğun tamamında yaşanan ekonomik sorunların engellenememesi adına ana hususlardan birini oluşturur. Bu açıdan tek başına bir

³⁴ Magie 1950, 659.; Blois 2001, 205-206.; John-Hartmann 2008, 1029.; Sayar 2020, 18-19.

³⁵ Dio LXXIX-LXXX.; Herodianus VI, 241-245.; Magie 1950, 689-690.

³⁶ Sözü daha önce de edildiği üzere Cambridge Ancient History'nin Üçüncü Yüzyıl Krizi ile ilgili olan XII. cildi, 193- 324 yıllarını ele almaktadır. Ancak bu ciltte krizin başlangıcı 193 yılına dayandırılmamıştır. Bu durum Severusların kriz ile yakından bağlantılı olmasına rağmen krizin başlangıcını teşkil etmemesinden kaynaklandığı söylenebilir.

³⁷ Zosimus I, 44-51.; Magie 1950, 659-690.; Scullard 2010, 183.

kriz durumu olarak nitelendirmediğimiz Sasani ve Got akınları, çıkış nedeni ve büyüyerek önemli bir tehdit haline gelmesi açısından ciddi bir gelişmedir.³⁸ Zira Got saldırıları ve bu saldırıların da etkeni olduğu Iuthungi, Alemanni ve Vandallar'ın sınır boylarındaki yağmacılık hareketleri, Roma'nın askeri gücünün Ren havzası ve çevresinde yoğunlaşmasına neden olmuştur.³⁹ Böylece doğudaki Zenobia İsyanı gibi gelişmelerin önünü açmıştır. Bu nedenle sözünü ettiğimiz sorunların giderek büyümesi, iktidardaki sorunların varlığını göz önünde bulundurmanızın gerekliliğini gözler önüne sermektedir. Zira bu iki husus üçüncü yüzyıldaki kriz hâlini açıklarken değinilmesi gereken bir unsurdur. Diğer yandan imparatorluğun özellikle batı eyaletlerinin bu sorunlardan direkt olarak etkilenmediğini belirtmemiz gerekir. Aslen Sasani Savaşları'nın; Armenia, Cappadocia, Syria ve Kuzey Mesopotamia eyaletleri ile direkt olarak ilişkili olabileceğini belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra Mısır gibi nispeten yakın bir eyalet dahi direkt olarak Sasani Savaşları'ndan etkilenmemiştir. Örneğin Magie, ikinci yüzyılda meydana gelen Sasani Savaşları'ndan söz ederken Mısır'ın savaşlarla tek ilgisinin, Cappadocia Eyaleti'nde bulunan askerlere kıyafet tedariki olduğundan bahseder. Got akınları ise nispeten Yukarı Moesia, Aşağı Moesia, Thracia, Dacia, Yukarı Pannonia, Aşağı Pannonia ve sürekli olmamakla beraber Anadolu eyaletlerinin batı kıyılarında etkili olmuştur.⁴⁰

Roma İmparatorluğu'nun ekonomik durumunun bozulması yalnızca tarımsal ve ticari sürekliliğin zarar görmesi ile açıklanamaz. Bunun yanında imparatorluk sınırlarında çıkartılan kaynaklar da imparatorluğun ekonomisini direkt ve ikinci yüzyılda yaşanan savaşları dolaylı olarak olumsuz etkilemiştir. Marcus Aurelius'un ölümünün ardından Danube bölgesinde Germen kabilelerine karşı yapılan savaşlar devam etmiştir. Ancak hem askerlerin ücretleri hem de teçhizatlar için kullanılan metal tedariki, uzun savaş döneminde fazlasıyla artış göstermiştir. Bu durum üçüncü yüzyılda yaşanacak olan ekonomik krizin ilk unsurlarından birini oluşturmuştur. Bu süreç Severuslar döneminde de hızla artarak devam etmiştir. Caracalla ve Alexander Severus dönemlerindeki savaşlar harcamaları fazlasıyla arttırmıştır. Askerlerin teçhizatları ve ödenen ücretlerin yanı sıra Severuslar döneminden beri askerlere ödenen ücretler de Caracalla döneminde büyük ölçüde artış göstermiştir. En nihayetinde Elagabalus ve Alexander Severus dönemlerinde kullanılan *denar*inin gümüş içeriğinin yaklaşık olarak %40 oranına kadar düşüş gösterdiğinden söz edilebilir. Crawford ise Magie'yi destekler biçimde enflasyonun Alexander Severus dönemine kadar başlamadığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra Birley de değerli metal arzında herhangi bir artış olmamasına rağmen para basımının arttığının altını çizmektedir. Bu durum enflasyonun artışına yol açan unsurlardandır. Ayrıca Aurelianus döneminde ilerleyen hiperenflasyon da bu duruma örnek verilebilir. Birley'e göre Aurelianus'un kişisel hırsları sonucunda basımını arttırdığı madeni paralar sonucunda hiperenflasyon, tüm imparatorluğa yayılmıştı. Bunun sonucunda imparatorluk eyaletlerinde festivaller düzenlenememiş ve sosyal anlamda da ciddi sorunlar baş göstermişti. Bu dönemde yaşanan gelişmeleri Anadolu, Mısır ve Kuzey Afrika kentlerinde incelemek mümkündür. Özellikle Mısır'da pek çok kentin üretimi bu dönemde iyi seviyelerdeydi. Bunun nedeni kentlerin *metrokomai* statüsünü korumak ya da elde etmek istemelerinden kaynaklanmaktaydı. Ancak kırsal alandaki üretimin de hiperenflasyon sonucunda ciddi oranda zorlaştığı açıktır. Bunların yanı sıra Drinkwater, çıkan enflasyonun en

³⁸ Sözünü ettiğimiz bu gelişmeler, tek başına bir kriz durumu yaratmaya yetecek şiddette olmasa da birbirini derinden etkileyen unsurlar olmuşlardır. Gotların 251 yılında Aşağı Moesia'ya saldırması ve İmparator Decius'u öldürmesi siyasi istikrarsızlık sorunun büyümesine neden olan parametrelerden olarak gösterilebilir. Buna binaen krizi oluşturan unsurların birbirinden bağımsız olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Boatwright-Gargola-Talbert 2004, 434.

³⁹ John-Hartmann 2008, 1030. Zenobia İsyanı için ayr. bkz. Zosimus I, 50-54.; Magie 1950, 717.; Southern 2008, 130.

⁴⁰ Antiocheni XLVII, 171, 329.; Victor 29. 4, 128.; Magie 1950, 659-690.; Rives 1999, 37.; Abbas 2019, 39-42. Got saldırılarının Üçüncü Yüzyıl Krizi'ne etkisi için ayr. bkz. Wolfram 1990, 54-55.; Wells 2003, 42. Sasani Savaşları'nın Üçüncü Yüzyıl Krizi'ne etkisi için ayr. bkz. Zonaras XII, 96-130.; Magie 1950, 695-717.; Scarre 1995, 193.

çok çiftçiler ve toprak sahiplerini etkilediğini söyler. İmparatorluğun dayandığı ana kaynaklardan biri olan tarımsal üretimin zarar görmesi de imparatorluğun ekonomisindeki giderilmesi zor olan sorunları açığa çıkarmıştır. Bürokratlar ve askerler ise bu enflasyondan en az etkilenen sosyal tabakaları oluşturmuştur. Bu açıdan Drinkwater'a göre devlet memurlarının ekonomik durumlarında ciddi bir değişiklik görülmediği düşünülebilir.⁴¹

Caracalla'nın nispeten kısa saltanatına karşın Alexander Severus döneminde, Anadolu'da alt tabakanın enflasyon nedeniyle gerekli olan değerli metal ihtiyacını karşılayamaması bölgesel para basımının kayda değer ölçüde artmasına neden olmuştur. En nihayetinde başta tahıl fiyatı olmak üzere pek çok üründe bölgesel olarak farklı fiyatlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durumun kontrol edilememesinin ana sebepleri ise ekonomik krizin idari kademelerdeki etkisi ve yönetimdeki eksiklikler olarak gösterilebilir. Tahmin edilebileceği üzere enflasyonun etkisi, savaşın yaşandığı veya etkilendiği bölgelerde daha derin olmuştur. Bu durum da krizin ölçütünün her eyalette farklılık gösterebileceğinin bir başka delilidir. Bu dönemde temel ticari ürünlerin fiyatlarında, kısa mesafeli bölgeler arasında dahi ciddi değişiklikler olmuştur. Bazı bölgeler ise kendi paralarını kullandığından dolayı enflasyondan daha az etkilenmiştir. Buna verilebilecek örneklerden biri ise Mısır Eyaleti'dir. Mısır'da 260'lara kadar yerel para birimi kullanılmış ve bu süreç içerisinde paranın değerinde önemli değişiklikler görülmemiştir. Tüm bu faktörler paranın değerinin imparatorluğun farklı eyaletlerinde farklı şekilde seyretmesi sonucunu doğurmuştur. Hem ticari ürünlerin değerinin hem de paranın değerinin hızla değişmesi ise en nihayetinde enflasyonun ana kaynağını oluşturmuştur.⁴² İmparator Commodus döneminde ise bazı alanlarda gümüş paraların değerinde düşüş gözlemlenmiştir. Bu alanlar şehirler, *vicuslar*, *villalar*, askeri ve kırsal alanlardır. Bu dramatik düşüşün ardından 220'lere kadar nispeten gümüş para basımında, özellikle şehirler ve *vicuslarda* olmak üzere, yükseliş gözlemlense de bu yıllardan 260'lara kadar giden süreçte yeniden ciddi bir düşüş gözlemlemek mümkündür. Bu durum Roma ekonomisinin ne derece istikrarsız bir vaziyet içinde olduğunun ve Nerva-Antoninus Hanedanı'nın son dönemlerinin ne denli ciddi bir yıkıma sahne olduğunun en büyük kanıtı niteliğindedir.⁴³

Siyasi ve ekonomik yönden krizin etkilerinin görülmesinin yanı sıra sosyal alanda da pek çok etken sayılabilir. Örneğin göçler, ekonomik sorunlar nedeniyle kentlerin ve kırsal yaşamın zarar görmesi ve Hristiyanlığın etkileri gibi başlıca nedenler üzerinde durulabilir. Roma şehri başta olmak üzere Carthage ve Antiocheia gibi şehirlerde piskoposluk merkezleri bulunurken, Anadolu'da da Cappadocia, Pontus ve Cilicia'da geniş misyonerlik faaliyetlerinden söz etmek mümkündür.⁴⁴ Zira Hristiyanlığın etkileri gibi pek çok sosyal problemin krize dönüşmesi süreci bu dönemde başlamıştır. Üçüncü yüzyıla gelindiğinde ise siyasi ve ekonomik istikrarın bozulması sonucu söz konusu olan bu sorunlar kriz halini almıştır. Bu nedenle Gibbon'un "*gerileyiş ve çöküş*", Burckhardt'ın ise "*eski yaşam ve kültürün yaşlanması*" tabirlerinin kapsam alanları içinde bu sosyal kriz süreci de yer

⁴¹ Magie 1950, 694.; Crawford 1975, 560-593.; Birley 1976, 259.; Vagi 1999, 289-290.; Drinkwater 2008, 63.; Hekster 2008, 31-32. Krizden etkilenme sürecinin eyalet bazında ele alınması gerektiğinden söz edilmişti. Mısır'ın kriz sürecinde diğer eyaletlere oranla ekonomik olarak iyi durumda olduğunu söyleyebiliriz. Ancak krizin temel bazdaki etkilerinin Mısır'dan gelen tahıl sevkıyatı konusunda bazı sorunlar yaratmış olması da muhtemeldir. Buradan yola çıkarak Mısır'ın kriz durumunun diğer eyaletlerin kriz süreçlerini olumsuz etkilemiş olabileceğini de söylemek gerekir. Konu için ayr. bkz. Bozkurt 2019, 108.

⁴² Magie 1950, 694.; Blois 2001, 216. Mısır'ın aksine Grek toprakları ve Anadolu'da bulunan Grek şehirlerinin böyle bir avantajı yoktur. Zira Üçüncü Yüzyıl Krizi boyunca Grek kentlerinde para basımında çok ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Heuchert 2005, 40.

⁴³ Aarts 2000, 64.; Magie 1950, 692-693.

⁴⁴ Rodgers 1988, 1523.; Drinkwater 2008, 42.

almaktadır.⁴⁵ Witschel de bu konu üzerinde dururken imparatorluğun iç çekişmeler ve dışarıdan gelen saldırılardan bölgesel olarak etkilendiğinin altını çizer. 1999 yılında yaptığı çalışmayla Italia, Gallia, Britannia ve Kuzey Africa’da bulunan Roma eyaletlerinin aslen bu sorunlardan ziyade nüfus yoğunluğundaki değişimler ve sosyal refahtaki azalma gibi sorunlarla mücadele ettiğinden söz eder. Witschel bu hususu arkeolojik kanıtlara dayandırarak *euergesian*ın azalması, sosyal çekişmeler, vergilerdeki artış ve ticari mallara olan taleplerdeki değişimlerin iç bölgelerdeki eyaletlerin refahını etkileyen unsurlar olarak sıralamıştır. Bu çalışmaların en büyük dayanak noktalarından birisi de belli bir kültür dairesinde yaşayan toplumların, kriz sırasında da yine aynı çizgide yaşamaya devam etmesidir. Witschel 160-180 ve 250-284 yılları arasında süregelen savaşlar haricinde demografik yapının değişmesi hususunda herhangi bir hareketin söz konusu olmadığını belirtir. Savaş sonucunda meydana gelen göçlerin de belli bir coğrafyayı kapsadığı hesaba katılacak olursa, krizin sosyal boyutunun belirtilen yıllar haricinde, bu konudan bağımsız olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁶

Sonuç

Tüm bu gelişmeler ışığında şurası açıktır ki kriz adı altında incelenen bu sürecin tek bir yargı çerçevesinde değerlendirilebileceğini düşünmek yanlış olur. Çalışmada ismi zikredilen araştırmacıların oluşturduğu çerçeveden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki krizin birden fazla unsurun yaratmış olduğu sorunlar çerçevesinde ele almak gerekmektedir. Sözünü etmiş olduğumuz sorunların, Roma İmparatorluğu’nun sık sık karşılaştığı sorunlar olmasına rağmen, dönemi bir kriz dönemi olarak adlandırmamıza neden olan sebep de tam olarak budur. Bu düşünceden yola çıkarak “kriz” nitelemesinin, imparatorlukta meydana gelen pek çok sorunun bir arada yer alması sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. Zira çalışmada da sözünü etmiş olduğumuz bu sorunlar, imparatorluk için yeni olarak nitelendirilemese de sürecin, çeşitli unsurlar nedeniyle kriz halini alması kaçınılmaz olmuştur. Bu unsurlara imparatorluğun sınırlarının genişliği, krizin etkenlerinin sürekliliği ve şiddeti, sarsılan siyasi istikrarın karşılaşılan sorunların çözümü noktasında etkisiz kalması ve imparatorluğu dışarıdan tehdit eden etkenler örnek olarak verilebilir. Tüm bunların sonucunda bu dönemin bir kriz süreci olarak adlandırılmasının yolu açılmıştır.

235 yılından 284 yılına kadar devam eden kriz sürecinin her zaman aynı ölçüdeki olumsuzluklara sahne olmadığının da altını çizmek gerekir. 249 yılından sonra imparatorluğu içinde olduğu durum, 235-249 yılına kadar olan döneme oranla çok daha yıkıcı olmuştur. Buradan yola çıkarak krizin dalgalanmalar hâlinde ilerlediği sonucunu çıkarmak mümkündür. Diğer yandan bu dalgalanmalar, kriz dönemini çalışan tarihçilerin, krizin dönem aralığını belirlemek adına farklı düşüncelerde bulunmalarına neden olmuştur. Çalışmanın ilk sayfalarında da belirttiğimiz üzere Severus Hanedanı’nın son buluşu ve Arap Philippus’un ardından başlayan ve neredeyse hiçbir imparatorun uzun süre tahtta kalamadığı dönem aralığı, konu ile ilgili iki ana fikri oluşturmaktadır. Bu soru için öne çıkan fikir belirttiğimiz üzere, krizin her dönemde aynı yıkıcılığa sahip olmadığı hakkında olmalıdır. Bu nedenle Alexander Severus’un ölümüyle beraber Severus Hanedanlığı’nın yıkılışı, krizin başlangıcı için daha akla yatkın bir gelişme olarak göze çarpmaktadır.

⁴⁵ Liebeschuetz 2007, 16-17. Gibbon ve Burckhardt’ın dönem ile ilgili söz konusu olan tabirleri, eserlerinde ele aldıkları konu itibarıyla genel anlamıyla kullanılmıştır. Bu kullanımlar için ayr bkz. Gibbon 1776; Burckhardt 1898.

⁴⁶ Witschel 1999, 375.; Blois 2001, 207.

Tüm bunların yanı sıra krizin her bir eyalet için aynı etken unsurları ya da ölçütü içermediği de açıktır. Zira Anadolu'da yaşanan Hristiyanlık faaliyetleri ve Got akınları sonucu ortaya çıkan idari sorunlar Britannia, Gallia veya Hispania bölgeleri için geçerli olmamıştır. Aynı zamanda dikkatini çektiğimiz üzere krizin temel başlıkları siyasi, ekonomik ve sosyokültürel unsurlardan oluşmaktadır. Ancak her eyalette bu başlıkların tamamını gözlemlemek mümkün değildir. Bu açıdan diğer bölgelere oranla, özellikle sınır boyları ya da Anadolu gibi geçiş güzergâhlarında krizin etkilerine rastlamak görece mümkündür. Bu noktada imparatorluğun geniş sınırlarının etkisi vardır. Zira 235 yılında Roma İmparatorluğu'nun sınırları göz önünde bulundurulacak olursa olumlu ya da olumsuz olması fark etmeksizin bir eyaleti derinden etkileyen bir durumun, bir başka eyalet için söz konusu dahi olmaması anlaşılabilir bir durum olmaktadır. Nitekim kriz sürecini incelerken eyaletleri ayrı ayrı ele almanın doğru olacağı buradan da açıktır.

Kriz adı altında ele alınan gelişmelerin, sadece imparatorluğun yüzleştiği sorunlar olarak nitelendirmek doğru değildir. Zira tüm bu gelişmeler, bir dönüşümün parçasıdır. Roma İmparatorluğu, İ.Ö. 27- İ.S. 180 yılları arasındaki Pax Romana Dönemi boyunca refah seviyesinin en yüksek olduğu aralığı yaşamıştır. İmparatorluğun siyasi ve ekonomik olarak zirveyi gördüğü bu dönem aralığı, yine imparatorluğun içindeki bazı çözümlere sahne olmuştur. Örneğin Hadrianus ve Traianus dönemlerinde *curator*ler ve *equites* sınıflarında yapılan değişiklikler, krizin idari kısmının etkenlerinden olmuştur. Bunun yanı sıra Commodus döneminde yaşanan Germen Savaşları ve yine Üçüncü Yüzyıl Krizi için yeni bir durum olmayan Sasani Savaşları da krizin siyasi etkenlerinden olmuştur. Buradan yola çıkılarak imparatorlukta ikinci yüzyılda yaşanan gelişmelerin, üçüncü yüzyılda yansımasını bulduğu söylenebilir. Diğer yandan bu gelişmelerin bir dönüşüm sürecinin delilleri olduğu açıktır. Bu dönüşüme ayak uydurulamamasının, yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlık gibi pek çok nedeni olsa da üçüncü yüzyıldaki gelişmelerin tek başına kriz dönemini oluşturduğunu söylemek, bu örnekler ışığında yanlış olur. Tam da bu noktada dönüşüme yerinde karşılık verilememesinin, dönüşümü krize çevirdiği düşüncesi açığa çıkmaktadır. Nihayetinde 284 yılından itibaren İmparator Diocletianus'un reformlarıyla birlikte krizi yaratan unsurların etkisini azalması ve imparatorluğun yeniden toparlanma sürecine girmesi de kriz sürecinin aslında imparatorlukta değişimin bir getirisi olduğu düşüncesini desteklemektedir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Antiocheni

Corpus Fontium Historiae Byzantinae. XLVII (çev. A. Kambylis), De Gruyter, Berlin 2008.

Dio

Dio's Roman History. LXXII (çev. Earnest Cary), Loeb, Londra 1965.

Eusebius

Ecclestical History. VI (çev. Christian Frederick Cruse), Library of Wellesley Collage, New York 1856.

Eutropius

Roma Tarihinin Özeti. X, (çev. Çiğdem Menzilioğlu), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

Herodianus

History of the Roman Empire From the Death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian I-VIII (çev. E.C. Echols), Boston Public Library, Berkeley 1961.

Victor

Aurelius Victor: De Caesaribus 28 (çev. H.W. Bird), Liverpool Univeristy Press, Liverpool 1994.

Zonaras

The History of Zonaras. XII (çev. Thomas B. Banchich-Eugene N. Lane), Routledge, Lonrdra 2009.

Zosimus

Zosimus's New History. I (çev. R. T. Ridley), Loeb, Londra 1982.

Modern Kaynaklar

Aarts 2000

J. G. Aarts, *Coins or Money? Exploring the Monetization and Functions of Roman Coinage in Belgic Gaul and Lower Germany 50 BC-40 AD*. Doktora Tezi. Amsterdam Vrije Üniversitesi. van de faculteit der Letteren. Amsterdam 2000.

Abbas 2019

I. Abbas, *Roma İmparatorluğu'nun III. Yüzyıl Krizine Etki Eden Siyasi Sosyal ve Ekonomik Gelişmeler*. Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Samsun 2019.

Alföldy 1973

G. Alföldy, "Der heilige Cyprian und die Krise des romischen Reiches", *Historia* 22 (1973): 479-501.

Alföldy 2003

G. Alföldy, "The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries", *Roman Greek and Byzantine Studies* 15/1, 89-111.

Bleckmann 1992

B. Bleckmann, *Die Reichskrise des III. Jahrhunderts in der spätantiken und byzantinischen Geschichtsschreibun*. Tuduv. Münih 1992.

Birley 1976

A. R. Birley, "The Third Century Crisis in the Roman Empire". *Bulletin of the John Rylands Library*. Manchester 1976, 253-281.

Blois 2001

L. Blois, "The Crisis of the Third Century A.D. in The Roman Empire: A Modern Myth?". *The Transformation of Economic Life Under the Roman Empire* (eds. L. De Blois, J. Rich). Nottingham 2001, 204-217.

Bozkurt 2019

A. O. Bozkurt, *Roma Mısır İlişkileri (MÖ 3. Yüzyıl-MS 395)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul 2019.

Burckhardt 1898

J. Burckhardt, *Die Zeit Constantins des Großen*. Severus Verlag. Leipzig 1898.

Boatwright-Gargola-Talbert 2004

M. T. Boatwright-D. J. Gargola-R. J. A. Talbert, *The Romans: From Village to Empire*. Oxford University Press. Oxford 2004.

Cameron 2008

A. Cameron, "The Reign of Constantine, A.D. 306–337". *Cambridge Ancient History XII* (eds. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron), Cambridge 2008, 90-110.

Campbell 2008

B. Campbell, "The Severan Dynasty". *Cambridge Ancient History XII* (eds. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron). Cambridge 2008, 1-28.

Carrie 2008

J. M. Carrie, "Developments in Provincial and Local Administration", *XII* (eds. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron). Cambridge 2008, 308.

Chambers 1966

M. Chambers, "The Crisis of the Third Century". *The Transformation of the Roman World*. Berkeley 1966, 30-58.

Cimadomo 2022

P. Cimadomo, "Introduction". *A Global Crisis? The Mediterranean World Between the 3rd and the 5th Century CE* (eds. Paolo Cimadomo-Dario Nappo). L'Erma di Bretschneider. Roma 2022, 9-17.

Corbier 2008

M. Corbier, "Coinage and Taxation: the state's point of view A.D. 193-337". *Cambridge Ancient History XII* (eds. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron). Cambridge 2008, 332-336.

Crawford 1975

M. H. Crawford, "Finance Coinage and Money from the Severans to Constantine", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. Principat 2*. Boston 1975, 560-593.

Drinkwater 2005

J. Drinkwater, "Maximinus to Diocletian and the Crisis". *Cambridge Ancient History XII*. Cambridge 2005, 63.

Drinkwater 2008

J. Drinkwater, "Maximinus to Diocletian and the Crisis". *Cambridge Ancient History XII* (eds. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron). Cambridge 2008, 28- 66.

Gibbon 1776

E. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire vol.1*. Fred DeFAU&Company. New York 1776.

Hekster 2004

O. Hekster, "Descendants of Gods: Legendary Genealogies in the Roman Empire". *Impact of Empire* (eds. L. de Blois, P. Funke, J. Hahn). Leiden 2006, 24-28.

Hekster-Kleijn-Slootjes 2006

Olivier Hekster-Gerda de Kleijn-Danielle Slootjes, *Crises and the Roman Empire*. Brill. Nijmegen 2006.

Hekster 2008

O. Hekster, *Rome and its Empire A.D.193-284*, Edinburg University Press, Edinburg 2008.

Heuchert 2005

Volker Heuchert, "The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography". *Coinage and Identity in Roman Provinces* (eds. Howgego, Heuchert, Burnett). Oxford University Press. Oxford 2005, 29-57.

İzник 2011

Erkan İznik, "İmparator Diocletianus'un Tavan (En Yüksek) Fiyatlar Fermanı "Edictum de Pretiis Rerum Venalium". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 30/49, 97-130.

Johne 2008

Klaus-Peter Johnne, *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (253-284)*. De Gruyter Akademie Forschung. Berlin 2008.

Jones 1973

A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*. Johns Hopkins University Press. Oxford 1973.

Kurt 2024

M. Kurt, "Antik Lykaonia Kentlerinin İnşa Faaliyetlerinde ve Sosyal Hayatında Euergesia Olgusu". *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/1, 221-239.

Liebeschuetz 2007

W. Liebeschuetz, "Crises and Roman Empire". *Crises and the Roman Empire*. (ed. O. Hekster, G. de Kleijn, D. Slootjes). Nijmegen 2007, 11-23.

MacMullen 1988

R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome*. Yale University Press. Londra 1988.

Magie 1950

D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century I-II*. Princeton University Press. Princeton 1950.

Manders 2006

E. Manders, "Mapping the Representation of Roman Imperial Power in Times of Crisis". *Crises and the Roman Empire* (eds. O. Hekster, G. de Kleijn, D. Slootjes). Nijmegen 2006, 289.

Mennen 2011

I. Mennen, "Praetorian Prefects and Other High-Ranking Equestrians". *Power and the Status in the Roman Empire A.D. 193-284*. Brill 2011, 135-191.

Millar 1981

F. Millar, *Roman Empire and Its Neighbours*. Bristol Classical Press. Londra 1981.

Nicols 2006

J. Nicols, "Mapping the Crisis of the Third Century". *Crises and the Roman Empire* (eds. O. Hekster, G. de Kleijn, D. Slootjes). Nijmegen 2006, 429-437.

Özman-Doğan 2021

R. Özman-E. Doğan, "Roma III. Yüzyıl Krizinde İmparator Senatus İlişkileri". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/38, 578-600.

Popescu 2012

F. M. Popescu, "The Auxiliary Units in Moesia Superior and Dacia. A Review and an Update". *22nd International Congress of Roman Frontier Studies*. Ruse 2012, 407-418.

Potter 2004

D. S. Potter, *The Roman Empire at Bay AD 180-395*. Routledge. Londra 2004.

Rodgers 1988

G. M. Rodgers, "The Crisis of the Third Century A.D.". *Belleten* 52/205 (1988), 1509- 1526.

Rostovtzeff 1926

M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*. Oxford University Press. Oxford 1926.

Rowe 2006

G. Rowe, "The Emergence of Monarchy: 44 BCE-96 CE". *A Companion to the Roman Empire*. Massachusetts 2006, 114-117.

Sayar 2020

M. H. Sayar, "Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın". *Tarih Dergisi* 71, 15-28.

Scarre 1995

C. Scarre, *Chronicle of the Roman Emperors*. Thames&Hudson. Londra 1995.

Scullard 2010

H. H. Scullard, *From Gracchi to Nero*. Routledge. London 2010.

Shillam 2006

M. Shillam, *Aboritive Dynasties: Dynastic Politics A.D. 235-285*. Yüksek Lisans Tezi. Classics Program of the Australian National University. Canberra 2006.

Southern 2008

P. Southern, *The Roman Empire From Severus to Constantine*. Routledge. Londra-New York 2008.

Strobel 1993

K. Strobel, *Das Imperium Romanum im "3. Jahrhundert":Modell einer historischen Krise?*. Franz Steiner Verlag. Stuttgart 1993.

Ünver 2023

T. Ünver, "İmparator Diocletianus'un Politik İradesi". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7, 49-85.

Vagi 1999

D. Vagi, *Coinage and History of the Roman Empire. c.82B.C.-A.D.480*, Amos Press, London 2000.

Van Sickle 1930

C. E. Van Sickle, "Particularism in the Roman Empire During the Military Anarchy". *The American Journal of Philology* 51/4, 343-357.

Vervaeet 2007

F. F. Vervaeet, "The Reappearance of the Supra-provincial Commands in the Late Second and Early Third Centuries C.E.: Constitutional and Historical Considerations". Şurada: *Crises and the Roman Empire*. (eds. O. Hekster, G. de Kleijn, D. Sloomjes). Nijmegen 2007, 125-140.

Witschel 1999

C. Witschel, "Krise-Rezession-Stagnation? Der Westen des romischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.". Şurada: *Britannia*. (ed. A.R. Birley). Frankfurt 1999, 251-281.

Wolfram 1990

H. Wolfram, *History of the Goths*. University of California Press. California 1990.

Ziolkowski 2011

A. Ziolkowski, "The Background to the Third-Century Crisis of the Roman Empire". *The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives* (eds. Johan P. Arnason, Kurt A. Raaflaub), New Jersey 2011, 114-117.